

Ірина ДРУЖКОВА,

доцент Одеського національного медичного університету,
кандидат історичних наук.

Одеса, Україна

Захист і збереження рукописних пам'яток під час конфліктів. Сучасні виклики

Рукописні пам'ятки – це не лише сторінки з текстами, а й живий зв'язок поколінь, безцінні носії знань, історії та культури. Вони становлять унікальне культурне надбання, яке відображає епоху, в котрій вони були створені, дух її часу, ідеї та прагнення суспільства. Їх цінність виходить за межі матеріального і стає ключовою у формуванні національної ідентичності та збереженні культурної пам'яті. Кожен рукопис є унікальним, оскільки його створення було тривалим процесом, який потребував майстерності, терпіння та відданості. Наприклад, середньовічні манускрипти, з їхніми майстерно оформленими мініатюрами, золотим оздобленням і складними шрифтами, є витворами мистецтва, які поєднують текст, ілюстрацію та декоративне мистецтво.

Рукописи зберігають оригінальність думки своїх авторів і свідчать про рівень знань, культурні звичаї та ідеології тієї чи іншої епохи. Вони часто містять записи, які не повторюються в інших джерелах, зокрема літописи, наукові трактати, релігійні тексти чи особисті щоденники. З огляду на це, рукописи є джерелом автентичної інформації, якої не можна знайти в друкованих книгах.

Культурний компонент рукописів відображається у стилі письма, у мові, якою вони написані, і навіть у матеріалах, що використовувалися для їх створення. Вони є свідченням культурних контактів між народами, впливу одних цивілізацій на інші та взаємозбагачення культур.

Рукописні пам'ятки мають надзвичайно важливе значення для формування національної ідентичності. Вони слугують джерелом національної гордості, адже відображають унікальність історичного шляху певного народу. Наприклад, «Реймське Євангеліє» є символом єдності європейської та української культур, адже воно написано кирилицею і використовувалося при коронації французьких монархів.

Сучасні конфлікти, природні катаклізми та недбале ставлення є головними загрозами для рукописних пам'яток. У часи глобалізації важливо не лише захищати ці пам'ятки, а й забезпечувати їх доступність через цифровізацію. Програми оцифрування, створення міжнародних баз даних і міжкультурна співпраця є ключовими засобами їх збереження для майбутніх поколінь.

Першою і найбільш очевидною загрозою є фізичне знищення рукописних пам'яток у зонах бойових дій. Бомбардування бібліотек, музеїв, архівів призводить до втрати цінних документів. Пожежі, спричинені вибухами чи мародерством, безжально знищують рукописи, відновити які неможливо. Прикладом є руйнування Національної бібліотеки Боснії та Герцеговини у Сараєво під час боснійської війни, коли десятки тисяч унікальних манускриптів поглинув вогонь.

У ХХІ ст. такі події відбуваються в Україні під час російсько-української війни. Знищення архівів і бібліотек на тимчасово окупованих територіях є не лише втратою для науки, але й спробою стерти історичну пам'ять цілих народів. Війна створює умови для масового пограбування культурних установ – рукописи часто стають об'єктами нелегального обігу на чорному ринку. Схожою до українських є доля манускриптів із Сирії та Іраку, що опинились у центрі збройних конфліктів.

Іноді рукописи знищують навмисно, щоб стерти культурну ідентичність народу. Такі дії є частиною політики культурного геноциду, спрямованої на знищення історичної спадщини. У 1930–1950-х роках радянська влада систематично знищувала архіви, що стосувались історії України, зокрема документи, які засвідчували боротьбу за незалежність. У ситуаціях нестачі ресурсів або місця для зберігання рукописів вони могли бути утилізовані як «непотріб». Особливо це стосується документів, культурна чи історична цінність яких не була попередньо визначена. Прикладом є знищення в Російському державному історичному архіві особових справ одеської контори Державного Банку та багатьох інших документів радянських часів.

У сучасному світі подібна тактика використовується росіянами, щоб нав'язати нову ідеологію, позбавивши населення окупованих територій їхніх історичних коренів. Це свідчить про важливість рукописних пам'яток як носіїв не лише знань, але й національної ідентичності.

Окрім прямого знищення, конфлікти призводять до погіршення умов зберігання рукописів. Відсутність електропостачання,

пошкодження систем клімат-контролю та брак ресурсів для належної консервації сприяють їх деградації. Наприклад, папір швидко втрачає якість через перепади температури, вологості чи відсутність вентиляції, які нерідко відбуваються в умовах війни.

Через російсько-українську війну постраждали численні архіви та бібліотеки на територіях, підконтрольних Україні, та на тимчасово окупованих. Від початку вторгнення і до червня 2024 р. країна-агресор знищила 138 українських бібліотек і пошкодила 700 [1].

Станом на 27 листопада 2024 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 468 об'єктів, починаючи з 24 лютого 2022 р.: 145 релігійних об'єктів, 238 будівель, що представляють історичний та/або художній інтерес; 32 музеї; 33 пам'ятники; 17 бібліотек; 1 архів; 2 археологічні об'єкти.

Щодо Одеської, Миколаївської та Херсонської областей вказано такі об'єкти за номерами:

366. Одеський художній музей – Одеса (Одеська область);

367. Одеський археологічний музей – Одеса (Одеська область);

368. Одеський морський музей – Одеса (Одеська область);

369. Одеський літературний музей – Одеса (Одеська область);

382. Музей західного та східного мистецтва – Одеса (Одеська область);

426. Державний архів Херсонської області (філія) – Херсон (Херсонська область);

428. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека – Херсон (Херсонська область) [4].

Пожежі, спричинені обстрілами або вибухами, є ще однією масштабною проблемою. Умови бойових дій заважають рятувальникам вчасно діяти. Через загрозу життю або небезпечну обстановку евакуація рукописів стає майже неможливою. Нерідко відповідальні установи просто не мають технічних ресурсів чи фахівців для захисту таких пам'яток.

Вандалізм, на жаль, є не менш загрозливою формою фізичного знищення рукописних пам'яток – у багатьох випадках це свідоме руйнування пам'яток культури з ідеологічних або політичних мотивів. Вандалізм проявляється також у вигляді мародерства, коли пам'ятки культури розкрадаються для продажу на чорному ринку. Ця практика призводить до втрати контексту рукопису, оскільки без історичних і археологічних даних його цінність значно зменшується.

В Україні під час окупації окремих територій спостерігалися випадки вилучення цінних архівів і рукописів із музеїв, бібліотек

і приватних колекцій. Наприклад, втрата документів, пов'язаних із культурною спадщиною кримськотатарського народу після анексії Криму є яскравим прикладом свідомого знищення історичної ідентичності, такою ж є доля Державного архіву Херсонської області.

Рукописні пам'ятки нерідко опиняються на чорному ринку, де їх купують колекціонери або аукціонні дома, використовуючи схеми для приховування походження. Через недостатню міжнародну координацію такі злочини часто залишаються безкарними.

Створення спеціалізованих органів моніторингу і захисту культурної спадщини є кроком у боротьбі з контрабандою. В Україні діють структури, які займаються поверненням викрадених пам'яток.

У періоди евакуації архівів через збройні конфлікти рукописи ризикують бути пошкодженими через неналежне пакування або зберігання. Крім того, вони можуть бути підроблені чи змінені для політичних маніпуляцій.

Війна, розв'язана РФ, – це загроза нашій культурній спадщині, але Україна демонструє стійкість і готовність захищати своє надбання навіть у критичних умовах.

Важливою є ініціатива «Saving Ukrainian Cultural Heritage Online» – міжнародний проєкт з оцифрування та збереження української культурної спадщини, створення бази даних з інформацією про втрачені або пошкоджені об'єкти. Продовжують свою діяльність з оцифрування спадщини Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Одеська національна наукова бібліотека та ін. [6]. Ініціатива «Heritage Rescue» надає допомогу українським установам у збереженні культурних цінностей, зокрема рукописів [2].

Онлайн-платформи для збереження історичних документів, де створюються електронні бази даних рукописних пам'яток, що перебувають у небезпеці, надають доступ до матеріалів широкій аудиторії та дослідникам, забезпечують поінформованість світової спільноти про знищення української спадщини, залучаючи підтримку з усього світу [3].

Збереження рукописних пам'яток під час конфліктів не обмежується діяльністю державних і міжнародних організацій. Приватні фонди та неурядові організації, такі як архів «Arolsen», що підтримує проєкти оцифрування архівів Вінниччини та Кропивницького [7], або програма «The Endangered Archives Programme» (Британська бібліотека), яка також активно долучається до порятунку культурних цінностей. Серед семи українських проєктів-реципієнтів цієї програми можна назвати деякі, що стосуються збереження та доступності архівів:

- «Архів доіндустріальної сільської громади Українського Степу» (ЕАР164) (д-р Анатолій Бойко, 2007 р.); Державний архів Запорізької області отримав 27,6 тис. фунтів стерлінгів;
- «Архіви релігійних меншин і війна в Україні: Адвентистський історичний архів-музей у Бучі» (ЕАР1511) (Тетяна Ваграменко, 2023); Бучанський адвентистський історичний архів-музей Державного архіву СБУ отримав 15 тис. фунтів стерлінгів [5].

Насправді список акторів наразі значно ширший. Реалізація названих проєктів і програм триває.

Рукописні пам'ятки є скарбницею знань, культурних кодів та історичної пам'яті. Вони зберігають інформацію про епоху, формують національну ідентичність і оберігають спадщину людства. Їх втрата означає руйнування внутрішньої частини культурного фундаменту, важливого для єдності та розуміння.

Сучасні конфлікти загрожують фізичному існуванню пам'яток, тому вони потребують захисту на рівні держави і світової спільноти. Лише спільними зусиллями можна зберегти ці безцінні джерела для майбутніх поколінь.

Міжнародні організації відіграють важливу роль у збереженні рукописів у зонах війни, використовуючи евакуацію, реставрацію, оцифрування та навчання фахівців. Ці дії рятують не лише документи, а й культурну пам'ять народів, постраждалих від війни.

Список використаних джерел

1. Горлач П. З 2022 року і донині зруйновано та пошкоджено понад 700 бібліотек. *Мінкульт*. 2024 р. 19 лип. URL: <https://suspilne.media/culture/794387-z-2022-roku-i-do-nini-zrujnovano-ta-poskodzeno-ponad-700-bibliotek-minkult/>
2. Штаб порятунку спадщини. URL: <https://heri.in.ua/en/>
3. 80 million documents: how the Ukrainian archives get digital. URL: <https://gigacloud.ua/en/blog/kejsi/80-miljoniv-dokumentiv-jak-didzhitalizujutsja-ukrainski-arhivi>
4. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116>
5. Preservation, storage and accessibility for archives of the pre-industrial rural society of the Ukrainian Steppe (EAP164). URL: <https://eap.bl.uk/project/EAP164>
6. Saving Ukrainian Cultural Heritage Online. URL: <https://www.sucho.org/>
7. The preservation of Ukrainian heritage 2023. URL: https://arolsen-archives.org/content/uploads/arolsenarchives_needsreportukraine.pdf